

O‘SMIRLARDA KASB TANLASH MUAMMOLARI VA KASBIY QIZIQISHNI SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK USULLARI

Tojiboyeva Dildora Charshambojevna
Qoraqalpog‘iston Respublikasi
Amudaryo tumani 40-maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘smirlarda kasb tanlash jarayonida uchraydigan muammolar, kasbiy qiziqishning shakllanishi hamda psixologik omillar yoritiladi. Shuningdek, oila, maktab va ijtimoiy muhitning kasb tanlashga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kasb tanlash, o‘smirlik davri, kasbiy qiziqish, psixologiya, motivatsiya, ijtimoiy muhit, shaxs rivojlanishi, kasbiy yo‘naltirish.

KIRISH

O‘smirlik davri shaxsning kelajakdagi hayot yo‘lini belgilashda muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda kasb tanlash masalasi dolzarb bo‘lib, o‘smirlar o‘z qiziqish va qobiliyatlariga mos yo‘nalishni aniqlashga harakat qiladilar.

Kasb tanlash jarayoni har doim ham oson kechmaydi. O‘smirlarda tajriba yetishmasligi, o‘zini to‘liq anglamaslik va turli tashqi ta’sirlar kasb tanlashda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Psixologik jihatdan kasbiy qiziqish asta-sekin shakllanadi. Bu jarayonda shaxsning qobiliyati, qiziqishlari, temperament xususiyatlari va motivatsiyasi muhim rol o‘ynaydi.

Oilaviy muhit kasb tanlashga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda ota-onalar farzandining qiziqishidan ko‘ra o‘z istagini ustun qo‘yishi mumkin, bu esa ichki qarama-qarshiliklarga olib keladi. Maktab va o‘qituvchilar ham kasbiy yo‘naltirish jarayonida muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarning qobiliyatini aniqlash va ularni to‘g‘ri yo‘naltirish kasbiy rivojlanishga yordam beradi.

Kasbiy qiziqishning shakllanishida amaliy faoliyat, to‘garaklar va kasbga yo‘naltiruvchi tadbirlar muhim ahamiyatga ega. O‘smir o‘zini turli sohalarda sinab ko‘rish orqali to‘g‘ri xulosa chiqaradi. Psixologik jihatdan o‘ziga ishonch va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmasi kasb tanlashda muhim hisoblanadi. Bu sifatlar o‘smirga o‘z yo‘lini aniq belgilashga yordam beradi. Shuningdek, zamonaviy axborot vositalari va internet ham kasb tanlashga ta’sir ko‘rsatadi. To‘g‘ri yo‘naltirilmagan axborot o‘smirni chalg‘itishi mumkin.

Maktab psixologi kasbiy qiziqishni aniqlashda testlar va suhbatlardan foydalanadi. Bu o‘quvchining qobiliyatlarini aniqlashga yordam beradi. Hozirgi rivojlanib borayotgan zamonda kasblar ham kun sayin o‘sib bormoqda. Insoniyat hayot faoliyati uchun zarur bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish davomida yangi kasblar shakllanib

kelyapti. Dunyoda 70 mingga yaqin, O‘zbekistonda esa 6 mingdan ziyod kasblar mavjud. Jamiyat rivojlangan sari kasblar ham ko‘payib boradi. Jamiyatda man qilingan va uning axloqiga to‘g‘ri kelmaydigan kasblar jamiyat tomonidan taqiqlanadi va jazolanadi. O‘zbekistonda ham jamiyat taraqqiyoti uchun ko‘pgina kasblar hayotga kirib kelmoqda. Bular haqida esa maktabda va boshqa o‘quv maskanlaridagi o‘qituvchilar, psixologlar o‘quvchilarga yetarlicha ma‘lumotlar berib ularni tanishtirib borishlari kerak bo‘ladi. Izlanuvchi yoshlar kasb-hunar va uni egallash, hayotlarini, kelajaklarini hal qiluvchi omil ekanligini bilib boradilar. Shulardan kelib chiqib kasb-inson inson hayoti uchun zarur, jamiyatdagi huquqiy normalarga javob beradigan, insonni kelajagini belgilab beradigan o‘ziga xos murakkab bo‘lgan jarayon deb belgilashimiz mumkin. Kasb-bu insonni ma‘lum bir ehtiyojlarini va manfaatlarini o‘zi tanlagan kasb faoliyatidagi bilimlari, layoqati, malakalariga xos xususiyatlar orqali namoyon bo‘lishidir. Kasbga xos bo‘lgan jarayonlar, ularni egallash, tanlash inson psixologiyasi bilan bog‘liq.

Inson ulg‘ayib borib o‘zi uchun kerakli bo‘lgan, o‘zini va boshqalarni boqa oladigan kasbni tanlay olishi zarur bo‘ladi. Kasb tanlash bu birdaniga bo‘ladigan jarayon emas. Kasb tanlash bir qancha etaplardan tashkil topgan. Bu etaplar bir butun holda yuz beradi. Bu etaplarni davomiyligi quyidagilardan tashkil topgan.

- Tashqi sharoitlar;
- Kasb tanlayotgan subyektning individual xususiyatlar.
- Kasb tanlashning 8 ta tomonini E.A.Klimov ko‘rsatib beradi.

Bular:

- 1)Oiladagi katta yoshdagi oila a‘zolarining tutgan o‘rni, ya‘ni ta‘siri;
- 2)O‘rtoqlari va tengdoshlarining tutgan o‘rni;
- 3)Sinf rahbari, maktab o‘qituvchilarining tutgan o‘rni;
- 4)Shaxsning kasbi;
- 5)Qobiliyatlari;
- 6)Tanlagan kasbini ijtimoiy tan olinganlik darajasi;
- 7)Kasb haqida ma‘lumotlarga ega bo‘lganlik;
- 8)Faoliyati davomidagi intilishlaridan.

Insonni kasb tanlashi psixolog I.Konning fikricha, bolalik davridan boshlanadi-bu o‘yinlar tarzida, bunda bola har xil kasb bilan bog‘liq o‘yinlarni, rollarni o‘ynaydi. Bola bu rollarni bajarishda har xil simvolik narsalardan foydalanadi.O‘smirlik davri-bu bolalikdan kattalikka o‘tish davri hisoblanadi. Bu davr inson shaxsining shakllanishida juda muhim bosqich bo‘lib, bu davrda:

- jismoniy o‘sish tezlashadi;
- psixologik va hissiy o‘zgarishlar kuchayadi;
- shaxsiy qarashlar va mustaqil fikrlash rivojlanadi.

Bu davrga kelib yoshlar turli xil qiyinchiliklarga duch keladi. Xususan, kasb tanlash muammosi. Ayni shu davrda yoshlar kasb tanlashda turli qiyin vaziyatlarga tushib qolishi mumkin. Masalan, stress, havotir, qaror qabul qila olmaslik, o'ziga ishonmaslik, tashqi ta'sir orqali qarorlarining o'zgarishi kabi muammoli vaziyatlarga duch kelishi tabiiy. Kasb tanlashda o'smir qanday qiyinchiliklarga to'g'ri keladi? degan savolga kengroq to'xtalib o'tamiz.

Bular quyidagilarda ko'rinadi:

Birinchi qiyinchilik – o'smirning ijtimoiy yetilmaganligi, mustaqil qaror qabul qilishga tayyor emasligi. Afsuski, oilaviy va maktabdagi tarbiya mustaqil qaror qabul qilishga o'rgatmaydi. Shu bilan birga o'smir birinchi marotaba kasb tanlashning og'irligini o'z bo'yniga oladi. Ota-onalar esa bolani kasb tanlash davrida har xil munosabat ko'rsatadilar. Bir xil ota-onalar o'g'li yoki qiziga o'z irodasini o'tkazishga harakat qiladilar. Bir xillari yordam berishdan o'zini chetga oladilar va bolani erkin kasb tanlashiga halaqit bermaydilar. Bolaga tayyor qarorni tavsiya etmagan holda, ularga maslahat, yo'l-yo'riq ko'rsatib, tushuntirib o'z maslahat ishlarini olib borishlari lozimdir.

Ikkinchi qiyinchilik – kasb tanlashga ta'sir etish bilan bog'liq omillarni bilmaslik. Kasb tanlayotgan o'smirga qanday omillar ta'sir etayotganligini bilmaslik, ularni hisobga olmaslik.

1. Bu o'smirning sog'ligi;
2. Kasb tanlashda bolaning intilishi, qiziqishi, qobiliyati;
3. O'smirning tanlagan kasbini mohiyatini tushunishi;
4. Iqtisodning kadrlarga bo'lgan ehtiyojini ham hisobga olish.

Kasb tanlashdagi yana bir qiyinchilik – bu kasbga da'vo qiluvchilarni bir xil bo'lmagan (o'ziga yuqori yoki past baho berish) darajasi hisoblanadi.

O'smirni kasb tanlashida yana bir qiyinchilik – bu o'smirga xos bo'lgan yuqori emosional holat hisoblanadi. Bunda o'smir kasbni tashqi tomoniga e'tibor beradi. Kasbdagi romantik tomonlar, uning yalt etib ko'rinadigan, odamlar e'tibor beradigan tomonlari o'smirni qiziqtiradi. Deylik, modelyer, jinoiy bo'limning tergovchisi, biznesmen bo'lish kabilar.

O'smirning yana bir qiyinchiligi – bu ulardagi kasblar haqidagi ma'lumotlarni yo'qligi hisoblanadi. Bunda ota-onalar o'z farzandlariga kasblar haqida ma'lumotlar berishi va ularning ongida ularni tizimini shakllantirishi lozim.

O'smirdagi yana bir qiyinchilik – bu ta'lim olish tizimidagi past orientir olish, ularni bilmaslik hisoblanadi.

O'smirlardagi ongli ravishdagi kasb tanlash quyidagilarga asoslanadi:

- 1) Kasblar dunyosi haqidagi bilimlarga;
- 2) Tanlanayotgan kasb to'g'risidagi bilimlarga;
- 3) O'z qiziqishlari va manfaatlarini o'rganishga;

- 4) O‘zidagi qobiliyatlarni o‘rganishga;
- 5) O‘zini kuchli va kuchsiz tomonlarini o‘rganishga;
- 6) O‘z sog‘ligini yaxshi bilishiga;
- 7) Oilaning moddiy tomonlarini hisobga olishga;
- 8) Mehnat bozoridagi holatni hisobga olishga.

O‘smir tarbiyasi bilan bog‘liq tomonlarni amalga oshirish zarur bo‘lgan tomonlar. O‘smirni qaysi yo‘ldan borishini anglab olishi, ya‘ni qaysi kasb bo‘yicha bilimlar olishini aniqlab olishi zaruriy jarayon hisoblanadi. Bu sohada ko‘proq “kerak” omili ishlay boshlaydi. Bugungi ijtimoiy – iqtisodiy sharoitda quyidagilar muhim ahamiyatga ega bo‘ladi:

ijtimoiy zakaz, mehnat bozoridagi holat;
oilani moddiy ta‘minlanganlik darajasi;
ta‘lim olishda yordam olish imkoniyati;
shu kasb yo‘nalishida mehnat haqini olish sharoiti;
kasbiy ta‘limda mahalliy infratuzilmasi.

Bola xohlayotgan (Men xohlayman) kasbni, mutaxassislikni tanlash.

Tanlangan mutaxassislik bilan tanishish va insonga bu kasb qo‘yayotgan talablar bilan tanishish.

Bolani imkoniyatlarini hisobga olish (Men eplayman):

qiziqish va intilishlari;
o‘qishdagi yutuqlar va qobiliyatlar;
o‘zining kuchli va kuchsiz tomonlari;
sog‘lig‘i bilan bog‘liq sharoitlar.

Psixologlar inson ongli ravishda kasbni quyidagilar asosida tanlab olishlari kerak deb hisoblashadi: O‘zining “Men” obrazi orqali. Xuddi shu “Men” obrazi kasbi karerani integratsiya, differentsatsiya va uni tashkil qilishni boshqarib turadi. “Men” obrazida inson o‘z obrazini, o‘zi haqidagi fikrlashi va o‘ziga baho berishi shakllanadi. Intellekti: umumiy qobiliyatlar tizimi va o‘qishga, o‘rganishga bo‘lgan qobiliyatlar namoyon bo‘ladi. Maxsus qobiliyatlar: umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlanish darajasi, ularni tuzilishi. Har qanday kasb “kasbga xos bo‘lgan xususiyatlarni” insonda bo‘lishini talab qiladi. Deylik rassomga – obrazli tafakkur, tikuvchiga dizayn va qobiliyat va shu kabilar. Shuning uchun biror bir kasbni tanlaganda shu sohaga loyiq qobiliyat borligini bilish kerak bo‘ladi.

O‘smirlik yoshi – bu davrda o‘smir birinchi marotaba o‘z nafsoniyatiga asosan kasb tanlashga kirishadi. O‘smirlik bu shaxs bo‘lib shakllanishning eng muhim, javobgarlikni his qilish bilan bog‘liq davrdir. Bu davr har xil mehnat turlariga axloqiy munosabatlar o‘rnatiladigan davrdir. Bu davrda har xil kasbni tanlash bilan bog‘liq qadriyatlar tizimini shakllanishi bilan bog‘liq davr hisoblanadi. Kattalarning tashqi ko‘rinishlariga taqlid qilish bilan o‘g‘il bolalar “haqiqiy erkaklar”ga xos bo‘lgan

kasblarni tanlashni xohlab qoladilar (deylik, uchuvchi bo‘lishni, kosmonavt bo‘lishni va shu kabilar). Qizlar esa ayollarga xos bo‘lgan ishlarni ko‘zlaydilar (deylik, qo‘shiqchi bo‘lishni, tikuvchi bo‘lishni, suhandon bo‘lishni va shu kabilar). Romantik kasblarga intilish ommaviy axborot ma‘lumotlari orqali ularda shakllanadi.

Yoshlarning 14–15 yoshidagi kasb tanlashi bu juda qiyin va murakkab jarayondir. Bu davrda ular qaysi kasbni tanlashlari hali yetarli aniqlanmagan bo‘ladi. Kelajakni aniq ko‘ra olmaslik ularda o‘zining “Men”ligini anglash refleksiyasini rivojlantiradi. Ular o‘zlariga: Men kimman? Mening qobiliyatim qanday? Mening hayotiy ideallarim qanday? Men kim bo‘lishni xohlayman? kabi savollarni bera boshlaydilar. Ko‘pgina kasbiy maktab o‘quvchilari uchun bunday o‘z-o‘zini tahlil qilish kasbiy o‘z-o‘zini aniqlab olish bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik jarayonlarni uyg‘otadi. Lekin aynan kasbiy o‘quv maskanlarida, litsey va kollejlarda o‘qiyotgan o‘quvchilar kasbiy bilimlar olib o‘zlarini aynan kasblarini belgilab olishlari zarur bo‘lgan davrdir. Lekin amaliyotdagi statistik ma‘lumotlar bu yoshlarni o‘zlari uchun ma‘lum bir kasbni tanlab olganliklarini psixologik asoslab bergan emas. Ularni kelajakka psixologik intilishi, shuni ko‘rsatadiki, ular o‘z kelajaklarini to‘g‘ri tanlangan kasblarsiz, bu kasblarni egallamasdan turib o‘z kelajaklarini ko‘ra olmasliklarini ko‘rsatadi. Shunday qilib aytish mumkinki, bu davrda o‘smirlar uchun o‘quv kasbiy yo‘nalishni o‘zlari uchun tanlab olishi eng muhim, zaruriy jarayondir. Bunda ular kasbga va uning yo‘nalishlariga bo‘lgan munosabatlarni shakllantirib boradilar. O‘smirlik davrining, ya‘ni jismonan yetilish va ruhan bir xillikka o‘tishi ko‘p jihatdan ularni bosqichma-bosqich va o‘ylab ish qilishga olib keladi. O‘zlarini “Men”ligini tanib borib o‘zlari uchun kerak bo‘lgan kasblarni tanlay oladilar.

Kasbga yo‘naltirishda o‘quvchilarning individual – psixologik tomonlarini hisobga olish muhim jarayonlardan hisoblanadi. Bu masalalar bilan shug‘ullanayotgan maktab psixologi har bir o‘quvchidagi individual psixologik tomonlarni hisobga olishi zarurdir. Qo‘yilgan bu masalaning dolzarbligini kasbga yo‘naltirish va uni diagnostika qilish bilan bog‘liq bo‘lib, bunda ma‘lum bir tavsiyalar beriladi. Kasbga yo‘naltirish bu o‘spirinlik davrining 15–18 yoshiga to‘g‘ri keladi. Bu davrda rivojlanish o‘z oxirgi stadiyalarini boshidan kechirayotgan davr bo‘ladi. Bu davrda o‘spirinning tafakkuri emosional xarakterga mos tushadi, uning intellektual faoliyati affektiv (ochiq emosional) ko‘rinishda sodir bo‘ladi. O‘smirda bu davrda o‘z-o‘zini anglash sezilarli ravishda o‘sadi. Bu o‘shish oddiygina o‘shishdan iborat bo‘lib qolmasdan, u sifat jihatidan o‘ziga xos xarakterga ega bo‘ladi, bu hol o‘z shaxsining ma‘naviy – psixologik xususiyatlarini aniq hayotiy maqsadlar va intilishlar nuqtayi nazaridan anglash va baho berish ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘spirin o‘zining ustunligini va kamchiliklarini o‘smirga nisbatan yaxshiroq va chuqurroq baholay oladi. O‘spirinda o‘z-o‘zini tarbiyalashga ehtiyoj o‘sadi.

O‘smirlik davri inson hayotidagi eng muhim davrlardan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda yoshlar o‘z kelajagi haqida o‘ylay boshlaydilar va qaysi kasbni tanlashlari kerakligini aniqlashga harakat qiladilar. Bu jarayonda ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, oilaviy sharoiti va atrofdagi insonlarning ta’siri muhim rol o‘ynaydi. O‘smirlar kasb tanlash jarayonida turli qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Masalan, kasblar haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmaslik, o‘z qobiliyatini to‘liq bilmaslik yoki boshqalarning ta’sirida qaror qabul qilish kabi holatlar uchraydi. Shuning uchun ota-ona, o‘qituvchi va psixologlar yoshlarni kasbga yo‘naltirishda ularga to‘g‘ri maslahat berishlari va yordam ko‘rsatishlari muhim hisoblanadi. Shu sababli har bir o‘smir o‘z qiziqishi, qobiliyati va imkoniyatlarini hisobga olib kasb tanlashi kerak. To‘g‘ri tanlangan kasb esa insonning kelajakdagi hayotida muhim o‘rin egallaydi va uning jamiyatda o‘z o‘rnini topishiga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlarda kasb tanlash muammolarini hal etish va kasbiy qiziqishni shakllantirishda oila, maktab va psixologik xizmat hamkorligi muhim ahamiyatga ega. To‘g‘ri yo‘naltirish orqali o‘smirlar o‘z kelajagini ongli ravishda tanlay oladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Psixologiya fanidan o‘quv qo‘llanma. - Toshkent.
2. E.A. Klimov. Kasb tanlash psixologiyasi. - Moskva: Pedagogika.
3. E.G‘oziyev. Psixologiya. - Toshkent: “O‘qituvchi” NMIU, 2008, 352.
4. I.S. Kon. Yoshlar psixologiyasi. - Moskva: Prosveshcheniye.
5. F.R. Abduraxmonov, Z.E. Abduraxmonova. Kasb psixologiyasi. “Barkamol fayz media” nashriyoti, 2018, 352 bet.
6. ziyo.net